

Формальною підставою скасування автономії України стала записка вихователя К. Розумовського, провідника його особистої канцелярії, статс-секретаря імператриці Г. Теплова під назвою “Найсекретніші примітки теперішнього стану Малоросії”. Думки видатних українських дослідників М. Костомарова, М. Куліша, О. Лазаревського, О. Єфименка, А. Маркевича та ін. з цього приводу можна узагальнити у визначенні Гетьманщини як “спорохнілого дерева, котре само мусіло завалитись, підточене своїми внутрішніми болячками”². У наступні півтора століття вітчизняний конституціоналізм еволюціонував уже виключно як теорія і рух аж до революційного зламів 1917 р.

¹ За відмову від гетьманства К. Розумовський отримав 50 тис. рублів щорічної пенсії, місто Гадяч з околицями та інші величезні маєтки.

² *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. К., 1996. С. 44.

Надійшла до редколегії 20.09.99

А. Козаченко, викладач Полтавського державного

аграрного коледжу управління і права

Уряд сотника в другій половині XVII ст.: історико-правовий погляд

Серед комплексу проблем, пов’язаних з дослідженням державної влади України другої половини XVII ст., чи не найменш вивченою залишається сотенна організація. Як відомо, сотники, або соцькі, виконували військові та адміністративно-управлінські функції в Київській Русі. До XVI ст. вони перебували в складі місцевої адміністрації Литовського князівства¹.

¹ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1994. Т. 5. С. 291.

У реєстровому козацькому війську посаду сотника впровадив наприкінці XVI польський уряд. Сеймова постанова 1590 р. закріпила за сотником функції командира військового підрозділу — сотні². Це підтвердила та встановила 20 сотницьких посад ординація 1601 р. Формування уряду сотника польське законодавство не врегульовувало. За козацьким звичаєм сотників обирали сотенні ради.

² Див.: там само. Т. 7. С. 178.

З тим, щоб закріпитися “на волості” і отримати імунітет привілейованого стану, козаки на початку XVII ст. визнавали за сотником значно ширші повноваження

порівняно з тими, що передбачалися польськими урядовими актами. В 1625 р. Річ Посполита змушена була прийняти ординацію, яка встановила військово-територіальний полково-сотенний устрій, визнала за козаками право обирати старшину і, зокрема, сотників, надала їм адміністративні та судові повноваження щодо козацького стану³.

³ Див.: Архив Юго-Западной России. К., 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 288.

За ординацією 1638 р. найвищим виборним козацьким урядом залишився уряд сотника. Та і його сейм позбавив права на судочинство “древних юрисдикцій, прерогативов”⁴.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. М., 1953. Т. 1. Док. 149. С. 255.

На початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького місцева влада на території України формально залишалася в руках польської адміністрації. Зборівська угода 1649 р. не змінила військово-територіальний статус полків і сотень¹, повноваження сотників відновила в межах, передбачених сеймовою постановою 1625 р. Білоцерківська угода 1651 р. в ст. 5 скасувала формування старшинських урядів шляхом виборів та встановила призначення козацької старшини, в тому числі й сотників, польським урядом з подання гетьмана².

¹ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. К., 1995. Т. 8. Ч. 3. С. 215–217.

² Див.: Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. К., 1898. Т. 1. Док. 16. С. 600.

Фактично ж уже в другій половині 1648 р. на підставі звичаїв та постанов генерального уряду сотники перебирають на себе повноваження польської місцевої адміністрації і виконують функції голови адміністративно-територіальної одиниці — сотні. Полково-сотенний устрій і владу сотників визнала Росія, що законодавчо зафіксували Переяславсько-Московська угода 1654 р. та наступні україно-російські договори другої половини XVII ст.

В Українській державі відповідно до “давніх прав і вольностей” уряд сотника, як і раніше, формувався шляхом виборів. Ініціювати їх проведення міг генеральний, полковий та сотенний уряд або козаки сотні. На попередньому етапі виборів козаки, об’єднавшись у групи, висували кандидатів у сотники. Претендувати на посаду сотника могли представники козацького стану. Звичай не передбачав майнового, освітнього, релігійного та національно-етнічного цензу. Але Переяславська угода 1659 р. в ст. 8 заборонила займати старшинські уряди “новокрещенным иноземцам” і представникам будь-яких конфесій, “криме православных христиан”³.

³ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т. 1. № 262. С. 497.

Вибори проводилися на повній сотенній раді за участі всіх козаків сотні. Пункт 7 Переяславських статей 1659 р. встановив, що вибори “начальных людей” не повинні відбуватися “без рады и без совета всей черни”¹.

¹ Полное собрание законов Российской империи. Т. 1. № 262. С. 497.

Рада скликала на центральній площі сотенного міста або в іншому “приличном местцу”. Сотенні старшини запитували козаків, кого б вони хотіли мати сотником. У відповідь козаки вигукували імена своїх кандидатів. Обраним вважався той, хто отримав просту більшість голосів. Якщо жоден із кандидатів не отримував підтримки більшості або голоси розділялися приблизно порівну між двома з них, через певний час проводилися повторні вибори. Іноді новообраного сотника козаки покривали шапками, посипали землею та проголошували “сирно”, що означало посадження на стіл — надання уряду². Вибори сотника затверджувалися універсалом гетьмана або полковника. Представник генерального чи полкового уряду перед особовим складом сотні зачитував універсал і вручав обраному сотникові клейноди — корогву і калеп (чекан).

² Див.: *Слабченко М.* Малорусский полк в административном отношении. Одесса, 1909. С. 121.

Проте така процедура виборів нерідко носила некерований, непередбачуваний характер, а отже, не могла влаштувати козацьку старшину. Внаслідок цього

поширюється інший варіант виборів, за яким кандидатуру сотника попередньо визначає вищий уряд або сотенна старшина і нав'язує її козакам. Рада скликається рішенням гетьмана чи полковника і проходить за участі їхнього представника. Завчасно попереджена старшиною група козаків на раді активно голосує за наміченого кандидата. На підставі цього представник вищого уряду проголошував вибори такими, що відбулися, зачитував універсал і вручав новому сотникові клейноди. Вибори сотника без санкції генерального або полкового уряду вважалися недійсними.

Формування влади сотника шляхом виборів до кінця XVII ст. збереглося в Полтавському і Миргородському полках, але і тут вибори щораз носили формальний характер. Загалом же виборність сотників збереглася більшою мірою, ніж полковників¹.

¹ Див.: *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. С. 251.

Вже за Б. Хмельницького поряд з обранням сотників радою починає практикуватися призначення на сотницький уряд гетьманом. А за І. Самойловича та І. Мазепи призначення гетьманом у більшості полків стає основним способом формування уряду сотника, що було грубим порушенням козацького звичаю. Тому процедура призначення сотника відбувалася в урочистій обстановці перед козаками усієї сотні. Це створювало ілюзію дотримання “давніх прав і вольностей”. На кінець XVII ст. трапляються випадки призначення сотників полковниками. Так, у 1691 р. київський полковник К. Мокієвський призначив носівським сотником Л. Лихолетка².

² Див.: Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. І. Вернадського IP-11. № 27664.

У перші роки національно-визвольної війни за умов становлення козацької адміністрації на місцях зустрічається так звана “вислана” старшина³. В листі до брянського воєводи 1649 р. К. Прокопович називає себе “висланий сотник от его милости Богдана Хмельницкого”⁴. “Вислана” старшина, очевидно, призначалася генеральним урядом тимчасово для виконання конкретних доручень.

³ Див.: Акты Южной и Западной России. СПб., 1862. Т. 3. Дополнения. С. 5. (далі — ЮЗР).

⁴ Там само. Дополнения. С. 46.

Уряд сотника посідали військові та бунчукові товариші, полкові і сотенні старшини, городові та курінні отамани, а в окремих випадках і прості козаки. Сотниками ставали не тільки потомствені козаки, а й вихідці з шляхти та міщан. У реєстрі 1649 р. із 241 сотника 15 — шляхтичі¹. Крім українців, сотницький уряд нерідко посідали росіяни, поляки, білоруси, серби, молдавани, татари та ін.

¹ Див.: *Шевченко Ф.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959. С. 202.

За козацьким звичаєм право звільняти сотників належало сотенній раді, і термін їх повноважень отримав назву “до ласки войсковой”. Водночас, починаючи з гетьманування Б. Хмельницького, а особливо в останній чверті XVII ст., практикується позбавлення сотницького уряду рішенням гетьмана. Відповідно термін повноважень сотників визначається як “до ласки рейментарской”. Наприклад, І Самойлович у 1680 р. звільнив олишівського сотника С. Супруненка і призначив нового — Л. Шрамченка², у 1681 р. позбавив уряду конотопського сотника І. Ждана та призначив Ф. Кандибу³.

² Див.: Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. І. Вернадського. Ір-11. № 18225.

³ Див.: Памятная книга Черниговской губернии. Чернигов, 1862. С. 334.

Усунення сотників від уряду радою до кінця XVII ст. збереглося тільки в Миргородському та Полтавському полках. Проте рішення ради затверджувалося гетьманським універсалом.

Окремі особи перебували на посаді сотника різний час — від кількох місяців до десяти і більше років. Обрані радою обіймали уряд порівняно короткий час, але нерідко обиралися повторно. Так, майже щороку змінювалися сотники Лохвицької сотні⁴.

Сотники, призначені гетьманом, перебували на посаді значно довше, що забезпечувало необхідну для генерального уряду стабільність місцевої влади.

⁴ Див.: *Кривошея В.* Українська козацька старшина. К., 1997. Ч. 1. С. 35.

На кінець XVII ст. сотники все частіше намагалися закріпити уряд за своїм родом, адже він надавав значні привілеї. В Ічнянській сотні Переяславського полку тривалий час на сотницькому уряді перебували представники роду Стороженків, в Говтнянській сотні Миргородського полку — Остроградські, в Борознянській сотні Чернігівського полку — забіли. З цього приводу М. Слабченко висловив думку, що мала місце “передача должности сотника в наследство или даже в приданое за дочерьми”¹. Дійсно, уряд сотника іноді переходив від батька до сина, але не в результаті передачі його в спадок, а внаслідок виборів радою чи призначення гетьманом.

¹ *Слабченко М.* Вказана праця. С. 120.

Компетенція сотників законодавчо закріплена не була. Окремі їх повноваження врегульовувалися козацькими звичаями та актами генерального і полкових урядів. В основному це були універсали, накази чи листи гетьмана, рідше — полковників, з конкретними дорученнями.

Звичай віддавав перевагу колегіальному принципу управління сотнею. Натомість генеральний уряд з метою забезпечення виконавчої вертикалі намагався максимально централізувати владу. Універсали гетьманів часто адресувалися особисто сотникам і, по суті, надавали їм право виносити рішення одноособово. В свою чергу сотники прагнули концентрувати в своїх руках якомога більшу владу, при цьому вони порушували старі звичаї, брали на себе не властиві їм функції.

Сотники залучалися до роботи у вищих та полкових органах влади. Вони очолювали сотню або її делегацію на загальновійськових та полкових козацьких радах, запрошувалися на з’їзди старшини. Так, у 1671 р. в роботі старшинського з’їзду взяли участь 26 сотників². Генеральний уряд включав сотників до складу посольств Війська Запорозького, різноманітних слідчих комісій, інспекцій, колегії генерального або

полкового суду. Представником генерального уряду на виборах переяславського полковника в 1690 р. був ніжинський сотник В. Гуменський¹. Досить часто сотники виконували обов'язки наказного полковника.

² Див.: Акты ЮЗР. СПб., 1863. Т. 4. С. 53.

¹ Див.: *Петровський М.* До історії полкового устрою Гетьманщини. Ніжин, 1929. С. 70.

Сотник — голова сотенного уряду, якому належали військові, адміністративні та судові повноваження в межах сотні. Щонайперше, за традицією сотник виконував обов'язки командира військового підрозділу, персонально відповідав за боєготовність сотні, щорічно проводив мобілізацію і демобілізацію козаків. Під час військових дій сотник особисто командував сотнею. За невиконання наказу він мав право карати козаків смертю.

Під керівництвом сотника сотенний уряд приймав рішення про надання чи відторгнення земельних угідь², про збір податків, розпоряджався скарбом сотні, проводив перепис населення і майна, здійснював нотаріальні дії, встановлював повинності³. Сотник підписував універсали, накази, листи, прийняті сотенним правлінням.

² Див.: генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. К., 1929. Т. 1. С. 470–471.

³ Див.: *Слабченко М.* Вказ. праця. С. 123–124.

Сотники забезпечували виконання постанов вищого уряду, особисто контролювали збір податків, стягнення мита⁴, законність землеволодіння, будівництво фортець та ін., про що звітували перед полковою канцелярією⁵.

⁴ Див.: Акты ЮЗР. СПб., 1877. Т. 9. С. 401.

⁵ Див.: *Дядиченко В.* Вказ. праця. С. 264–265.

На сотників покладалося виконання правоохоронних функцій. Вони організовували проведення попереднього слідства і дізнання, затримання збіглих селян і дезертирів⁶. Сотник або за його рішенням городовий отаман очолював колегію сотенного суду. Універсал Б. Хмельницького 1648 р. про покарання учасників нападу на Густинський монастир адресовано прилуцькому сотникові і отаманові¹. Сотник мав вирішальний голос у прийнятті “військового приговору”. І навіть, якщо він не приймав участі в процесі, городовий отаман діяв за вказівками сотника.

⁶ Див.: *Слабченко М.* Вказ. праця. С. 123–124.

¹ Див.: *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)*. К., 1961. Док. 16. С. 56–57.

Адміністративні та судові повноваження сотенних урядів перепліталися з функціями магістратів. А розташування їх на території одного населеного пункту неодмінно вело до співпраці. Так, у 1651 р. зінківський сотник Ф. Татарниченко разом з магістратом надіслали оleshнянському воєводі листа про те, що вони не чинитимуть перешкод російським купцям². Починаючи з другої половини 50-х років, сотенна старшина намагається управляти ратушами. В 1655 р. сотник лохвицької сотні М. Гамалія очолює міський суд³. На кінець XVII ст. особисто або через городових отаманів сотники остаточно підпорядковують собі ратушне правління⁴.

² Див.: *Воссоединение Украины с Россией*. Т. 2. Док. 200. С. 473.

³ Див.: *Центральний Державний Історичний Архів України*. Ф. 232. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 137.

⁴ Див.: *Слабченко М.* Вказ. праця. С. 142.

Керуючись постановами генерального уряду в одних випадках, чи ігноруючи козацьке право в інших, сотники доволі часто одноособово формували сотенну адміністрацію, розпоряджалися матеріальними цінностями та фінансами⁵, своїми універсалами затверджували право на володіння маєтностями, надавали у власність “пустовські” незаселені землі⁶.

⁵ Див.: Дядиченко В. Вказ. праця. С. 265.

⁶ Див.: Модзалевський В. З історії роздавання свобідних військових земель в XVII віці // Записки НТШ під ред. М. Грушевського. Львів, 1913. Т. 113. С. 70–72.

Козацький звичай передбачав інститут наказних сотників. Наказний призначався гетьманом або полковником з числа сотенної старшини тимчасово, коли “совершенний” сотник не міг виконувати свої обов’язки, коли сотницький уряд залишався вакантним або на час військового походу¹. Іноді наказні сотники постійно управляли частиною сотні, якщо її територія була надто великою. Для виконання різних доручень одночасно могли призначатися два і більше наказних. У Вороновицькій сотні Кальницького полку за реєстром 1649 р. було два наказних сотника².

¹ Див.: Дядиченко В. Вказ. праця. С. 260.

² Див.: Реєстра всего войска Запорожского. СПб., 1875. С. 197.

Посвідчували уряд наказного сотника гетьманський чи полковницький універсал та сотницькі клейноди. Наказний мав значно вужчі повноваження порівняно з “совершеним” сотником. Тільки наказний, призначений для військового походу, користувався такою ж владою, що й “совершений” сотник.

Полково-сотенний устрій є унікальним державно-правовим явищем, яке виникло і набуло розвитку на основі української національної правової традиції за екстремальних політичних та соціально-економічних умов. Сотенний уряд на чолі з сотником успішно функціонував і у XVIII ст., коли Україна втратила політичну автономію, що є доказом його ефективності як одного з ключових інститутів місцевої влади і управління.

Надійшла до редколегії 11.11.99

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Ч. Азімов, член-кореспондент АПрН України

Сервітути в цивільному праві України.

У чинному ЦК України норми, що спеціально регулюють сервітутні відносини, відсутні, оскільки з усіх інститутів речевого права в ньому зберігся лише інститут права власності. Проте ці відносини існують і регулюються нормами як ЦК, так й інших нормативних актів (Земельного, Житлового кодексів), хоча такими не іменуються.

Відзначене становище змінилося в зв'язку з легалізацією речевих прав. Воно одержало своє нормативне закріплення в Указі Президента України “Про державну реєстрацію права на нерухоме майно”¹. Цей нормативний акт визначає зміст речевого права як встановлене в межах закону безпосереднє панування над річчю, тобто обтяжується річ, а не власник. Закон не зобов'язує власника здійснювати які-небудь дії на користь сторонніх осіб. Однак наявність речевого права зобов'язує всіх і кожного не порушувати його.

¹ Див.: Уряд. кур'єр 1999. 15 черв. С. 7.